

ВЕРБАЛЬНА МОДЕЛЬ ЗОВНІШНЬОГО ПОРТРЕТА СЛОВ'ЯНИНА (НА МАТЕРІАЛІ «ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»)

Сучасна лінгвістична парадигма, яку дедалі частіше іменують антропоцентричною, зрозуміло, першочергово скеровує науковців на пізнання способів репрезентації мовними засобами найфундаментальніших характеристик реальності, до яких належить передусім людина. Ідея відтворення мовної картини світу, центром якої виступає людина, об'єднала численні кола мовознавців¹, активізувавши їхні наукові пошуки й у сфері соматичної лексики². Моделюванню національних мовних картин світу, безперечно, сприяють дані тлумачних словників, зокрема для українців таким є «Словник української мови» в 11 томах (далі — СУМ), у якому лексичний пласт мови становить складну систему, а «на основі тлумачення лексичних значень окремих слів можна характери-

---

¹ Жайворонок В. В. Проблема концептуальної картини світу та мовно-го її відображення // *Культура народів Причорномор'я*. — 2002. — № 32. — С. 51—53; Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. — Х., 2009. — 191 с.; Колишанський Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. — М., 1990. — 107 с.; Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модель пространства, времени и восприятия). — М., 1994. — 344 с.; Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata. — Lublin, 2006. — S. 229—241; Grzegorzczkowska R. Pojęcie językowego obrazu świata // *Językowy obraz świata*. — Lublin, 1999. — S. 43—45; Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata // *Współczesny język polski*. — Lublin, 2001. — S. 343—370.

² Аркадьев Г. А., Крейдлин Г. Е. Семиотическая концептуализация тела и его частей. 1. Признак «форма» // *Вопр. языкознания*. — 2008. — № 6. — С. 78—97; Козеренко А. Д., Крейдлин Г. Е. Фразеологические соматизмы и семиотическая концептуализация тела // *Вопр. языкознания*. — 2011. — № 6. — С. 54—66.

зувати відношення між цими лексичними значеннями як одиницями лексико-семантичної системи сучасної української мови»³.

Надійним джерелом побудови мовної картини слов'янського світу або окремих її фрагментів є етимологічні словники, з-поміж яких особливої ваги набуває «Етимологічний словник української мови» у 7 томах (далі — ЕСУМ), який за своїм рівнем «не поступається іншомовним аналогам, зокрема слов'янським, а де в чому їх перевищує»⁴.

Об'єктом пропонованого дослідження послужили соматизми, що називають тіло, частини тіла, внутрішні органи, тілесні рідини і под., в обсязі 133 назв, які подано в ЕСУМ як реєстрові. Їхні структурні та функціональні ознаки на цьому етапі дослідження до уваги не бралися.

Мета пропонованої статті — змодельовати структуру зовнішнього портрета слов'янина на основі аналізу соматизмів та встановити особливості вербалізації тілесних органів і частин українською мовою на тлі інших слов'янських мов.

Уможливило досягнення поставленої мети звернення до ЕСУМ, у якому «знаходять етимологічне висвітлення або характеристику стану їх етимологічної розробки зафіксовані в XIX і XX ст. слова української літературної мови і українських діалектів, як здавна успадковані, так і запозичені з інших мов»⁵, а структура словникових статей містить усі необхідні компоненти для з'ясування витоків українських соматизмів. Як констатують укладачі ЕСУМ, словникова стаття складається з таких підрубрик: а) реєстрове слово; б) фонетичні та словотворчі варіанти реєстрового слова; в) етимологічні відповідники реєстрового слова з усіх слов'янських мов, у яких вони зафіксовані;

³ *Пещак М. М.* Нариси з комп'ютерної лінгвістики. — Ужгород, 1999. — С. 71.

⁴ *Бурковський І.* [Рец. на:] Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1982. — Т. 1: А—Г. — 631 с.; 1985. — Т. 2: Д—Кошці. — 570 с.; 1989. — Т. 3: Кора—М. — 550 с. // *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Г. Шевченка.* — Л., 1992. — Т. 224: Пр. філол. секції. — С. 391—407.

⁵ Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982. — Т. 1. — С. 7.

г) реконструйована форма реєстрового слова чи його основи; д) етимологічно пов'язані з реєстровим словом слова інших індоєвропейських мов; е) етимологічно пов'язані з реєстровим словом слова семіто-хамітських чи урало-алтайських мов; є) бібліографія найважливішої літератури з питань відповідного слова⁶. По суті, у формуванні реєстрової та етимологічної частини словникової статті з лексикографічних параметрів створені окремі блоки. В останньому блоці виділяється група параметрів, що фіксують мови з відповідниками реєстрового слова.

Для досягнення поставленої мети пропонованого дослідження зібраний матеріал можна представити у вигляді матриці. Засади такого підходу до аналізу реєстрових одиниць СУМа з метою побудови Українського семантичного словника були розроблені М. М. Пещак⁷. В аналізованих соматизмах виділяємо параметричний блок реєстрових одиниць і блок мов з етимологічними відповідниками до них, тобто той, що охоплює структурні компоненти з позначенням мов світу — пункти в), г), е) словникових статей ЕСУМ. Компоненти реєстрового параметричного блоку, які сформовані у досліджуваному матеріалі соматизмами, розташовані по вертикалі матриці, а список мов, параметрів етимологічної частини — по горизонталі. Таким способом ми побудували матрицю, що по вертикалі містить 133 компоненти (соматизми), а по горизонталі — 81 елемент — назви мов, наріч і діалектів, що мають відповідники до реєстрових одиниць.

Зі спостережень над матрицею випливає, що близько 32 % соматизмів належить до одиниць індоєвропейського походження. Аналіз соматичної картини світу індоєвропейців засвідчує, що носії цієї мови передусім позначали такі соматичні об'єкти, як частини тіла й частини частин тіла. Ці номінації переважно також мають генетичні зв'язки з лексемами найбільшої кількості мов. Особливої деталізації, як випливає з досліджуваного матеріалу, набули об'єкти верхньої частини тіла — голови. Лексема *голова* має генетичні зв'язки з одиницями 22 мов. Про індоєвропейське походження інших утворень на позначення об'єктів цієї

⁶ Див.: Етимологічний словник української мови. — Т. 1. — С. 10—11.

⁷ Пещак М. М. Зазнач. праця. — С. 79—85.

частини людського тіла, у тому числі її порожнин, свідчать генетичні зв'язки з різною кількістю мов: *зуб* (28)⁸, *ніс* (27), *вуха* (26), *око* (25), *уста* (23), *чоло* (21), *череп* (19), *борода* (19), *лоб* (12), *писок* (7), *ланіта* (6). Частини тулуба представлені лише трьома одиницями такого походження — *ребро* (26), *пуп* (20) та *грудь(и)* (13), а шийної ділянки — двома: *горло* (18) і *гортань* (14). Аналізований матеріал засвідчує, що в часи індоєвропейської єдності особливого розвою набула вербалізація частин верхніх і нижніх кінцівок, при цьому саме ці позначення й досі зберегли лексичні відповідники в максимальній кількості мов, нарід і діалектів, з-поміж яких найбільше генетичних зв'язків виявляє соматизм *нога* (35). Актуалізованими виявилися також такі частини нижніх кінцівок, як *стопа* (25), *плесно* (16), *кульша* (8).

Загальної назви індоєвропейського походження на позначення верхніх кінцівок нами не зафіксовано, проте референціювання об'єктів цієї частини тіла досить деталізоване. До зазначеної групи одиниць можна віднести такі: *лікоть* (26), *рамено* (24), *ніготь* (23), *перст* (20), *долоня* (19). Як можна бачити, всі представлені компоненти цієї групи лексем мають рефлекс у великій кількості мов.

З-поміж номінацій тілесних покривів виділяється дві підгрупи одиниць. Волосняний покрив або місця його відсутності у досліджуваному матеріалі вербалізуються чотирма назвами: *брова* (24), *вихор* (16), *пліш* (16), *вус* (14). Позначення тілесних наростів і випуклостей теж у певних випадках мають індоєвропейські корені, як, наприклад, лексеми *горб* (19), *мозоля* (17), *гуля* (12), *воло* (11). Нечисленними є й номінації частин людського організму, прихованих тілесним покривом. Сюди належать передусім найменування органів, їхніх частин, а також сухожиль: *жила* (25), *серце* (22), *утроба* (22), *кишка* (11), *шлунок* (10). Для референціювання рідин організму зафіксовано лише одне слово — *кров*, що виявляє генетичні зв'язки з лексемами 26 мов, нарід і діалектів.

Майже всі проаналізовані назви індоєвропейського походження мали відбиття у праслов'янській мові, слугуючи пере-

⁸ У дужках зазначається кількість мов, нарід, діалектів, з лексемами яких аналізована одиниця, за даними ЕСУМ, виявляє генетичні зв'язки.

важно для тих самих об'єктів, що й у прамові. Винятком стосовно цього виявилися дві одиниці — *кульша* і *шлунок*. Перша з них існувала в індоєвропейській прамові, а в українську, за даними ЕСУМ, запозичена через польське або білоруське посередництво з литовської⁹. Лексема *шлунок*, як пояснює ЕСУМ, запозичена з німецької мови¹⁰.

Досліджуваний матеріал засвідчив, що 75 % аналізованих соматизмів мають свої корені в праслов'янській мові, де ними охоплена значно більша кількість порівняно з індоєвропейською прамовою частин людського тіла. Тож і кількість лексико-семантичних груп, утворених одиницями зазначеного мовного зрізу, різноманітніша, при цьому кожна з утворених ними груп складніша щодо кількісного складу її компонентів порівняно з розподілом соматизмів в індоєвропейській прамові.

Лексеми праслов'янського походження упорядковано в такі лексико-семантичні групи: а) назви тулуба і його частин; б) назви частин голови; в) назви нижніх і верхніх кінцівок та їхніх частин; г) назви органів тіла; ґ) назви кісток; д) назви покривів; е) назви м'язів, суглобів, зв'язок.

До першої групи «назви тулуба і його частин» належать передусім лексеми *тулуб* (8) і *тіло* (13), що мають праслов'янське походження. Крім того, для номінації цієї групи вживаються лексеми *стан* (21) і *статура* (8). На позначення частин тулуба фіксуються такі одиниці: *зад* у значенні «задня частина тіла» (20), *плече* (19), *пояс* у значенні «поперек» (19), *черев* (16), *мошонка* (15), *надро* (12), *спина* (6), а також *пузо* (3), що в сучасній українській мові стилістично маркується як розмовне або фамільярне.

Хоча сама назва *голова*, як і кілька номінацій її частин, індоєвропейського походження, праслов'янські корені мають лексеми, що позначають такі важливі частини тіла, у тому числі й порожнини, як *тім'я* (18), *лице* (13), *ніздря* (12), *губа* (11), *щелепа* (10), *лик* (9), *рот* (9), *язик* (4). Сфера шийної ділянки представлена тут лише двома одиницями: власне лексемою *шия* (21) та

⁹ Етимологічний словник української мови. — К., 1989. — Т. 3. — С. 138.

¹⁰ Там же. — К., 2012. — Т. 6. — С. 440.

словом *душа* (17), яке може позначати заглиблення в нижній передній частині шиї, тобто мати і предметне значення.

Якщо в індоєвропейській прамові різноманітніше формувалися одиниці на позначення нижніх кінцівок та їхніх частин, то праслов'янські корені має рівна кількість вербалізаторів частин і верхніх, і нижніх кінцівок. Крім власне самого найменування верхньої кінцівки — *рука* (19), виявлено такі номінації об'єктів, як *мізинний* (14), *палець* (13), *кисть* (12), *пук* (11). Частини нижніх кінцівок позначають соматизми *коліно* (16), *бедро* (13), *голінка* (10), *щиколотка* (3).

У праслов'янській мові, за даними ЕСУМ, по суті, започатковано формування остеонімічної лексики, тобто назв кісток людського тіла та їхніх з'єднань. У цей період отримує номінацію основна частина людського скелета, яка в сучасній українській мові позначається словом *хребет* (15), а вербалізаторами окремих об'єктів кісткової системи є такі лексеми: *лопатка* (16), *пупер* (4), *маслак* (3), *кострець* (3). Розширюється група утворень на позначення з'єднань кісткової системи, м'язів, плівок людського тіла. Отже, до одиниць праслов'янського походження належать слова *мускул* (16), *мембрана* (16), *пульпа* (12), *литка* (7), *суглоб* (6). Проте поодинокими лишаються найменування внутрішніх органів, де до одиниць з основами індоєвропейського походження *утроба*, *кишка*, *шлунок* додаються лексеми з праслов'янськими генетичними зв'язками — *мозок* (20), *міхур* (8), *пузир* (3).

Особливого розвою, за даними ЕСУМ, у праслов'янській мові набуває творення лексики на позначення різних видів покривів людського тіла. Розширюється група одиниць, що вербалізують уявлення про волоссяні ділянки тіла — *волосся* (17), *пасмо* (16), *вія* (7), *чуприна* (7), *волохи* (3). Значної уваги у цей час набувають позначення наростів, випуклостей, пухлин, плям на людському тілі, для маніфестації чого до чотирьох одиниць індоєвропейського походження у праслов'янський період додається 10 лексем: *лишай* (13), *ліпома* (11), *бородавка* (11), *жир* (11), *чиряк* (11), *фурункул* (11), *грижа* (10), *міома* (10), *флюс* (7), *пухир* (5), *ластовиння* (3).

Спостереження за матрицею свідчать, що решта 25 % соматичної лексики є переважно запозиченнями з тієї чи іншої мови. Основний шлях, яким ці одиниці входили до складу українсько-

го лексичного фонду, була польська мова, з якої або за посередництвом якої з'являлися позначення частин тулуба (*барки*), голови (*балухи*), верхніх кінцівок (*лабети*), внутрішніх органів (*нирка*), шкіряних наростів (*карбункул*). Висловлюється припущення також про польське походження лексеми *шкіра*.

Важливу роль у формуванні соматичної лексики української мови відіграли західноєвропейські мови, з яких запозичені одиниці на позначення внутрішніх частин та рідин людського організму. Появу цих лексем, очевидно, зумовлював розвиток медичної науки: *скелет, плацента, плазма, плевра, бронх*. Деякі з таких назв, зокрема латинського походження, як *лімфа, міокард*, набули інтернаціонального характеру, тому зрозуміла їхня поява в українській мові.

Відносно рідкісні запозичення з інших мов могли з'являтися внаслідок необхідності позначати невербалізоване в слов'ян поняття. Так, для найменування верхньої випнутої частини горла відбулося запозичення лексеми *кадик* з татарської мови, як припускають автори ЕСУМ, за посередництва російської, а зі східно-романських — *борлак*. Для номінації кисті руки з зігнутими і притиснутими до долоні пальцями запозичена лексема *кулак*, припустимо, тюркського походження. Вербалізація уявлень про довгі непідстрижені пасма волосся на скронях у патріархальних євреїв відбулася за допомогою запозичення з мови ідиш — *пейси*. Інший вид волосяного покриву номінується одиницею *шевелюра*, запозиченою з французької мови, як і слово *бюст*, що в сучасній українській мові своїм основним значенням репрезентує поняття про верхню частину людського тіла.

Решта запозичень переважно є стилістичними синонімами до назв індоєвропейського або праслов'янського походження. Так, слово *башка*, запозичене з тюркських мов, очевидно, через російську, вживається в сучасній українській мові як розмовний синонім до лексеми *голова*. Назва *мармиза*, запозичена з литовської на позначення обличчя, маркується у сучасних словниках української мови позначкою *вульгарне*. Як застаріле утворення функціонує запозичене зі старослов'янської мови слово *тілеса*, що у своєму першому значенні тлумачиться сучасними словниками за допомогою стилістично нейтральної одиниці *тіло*.

Загальноприйнятої етимології таких слів, як *печінка*, *пах*, *пика*, немає. Очевидно, до власне українських утворень можна віднести лише соматизм *жизжки* на позначення задньої сторони коліна.

Отже, такою постає вербальна модель зовнішнього портрета людини на підставі аналізу реєстрових одиниць ЕСУМ, 75 % яких успадковані з праслов'янської мови-основи. Зі спостережень над матрицею випливає, що такі соматизми наявні і в переважній більшості інших слов'янських мов. Це дає підстави стверджувати, що вербальна модель зовнішнього портрета людини у всіх слов'янських народів характеризується приблизно однаковою структурою. Подальший аналіз генетичних зв'язків соматичної лексики української мови з відповідниками в інших слов'янських мовах дозволяє, з одного боку, з'ясувати відмінності стосовно портретування людини в носіїв кожної зі слов'янських мов, а з іншого — глибше пізнати загальну картину членування слов'янського мовного світу, при побудові якої лінгвісти враховували системні зв'язки й відношення одиниць передусім на морфологічному рівні. Звернення до комплексного аналізу елементів інших рівнів або підрівнів мовної системи під зазначеним кутом зору часом давало неочікувані результати стосовно поділу слов'янського мовного світу¹¹.

Лексичний рівень мовної системи хоча й не був обстежений у цьому аспекті, заслуговує, на думку М. П. Кочергана, особливої уваги, оскільки «саме в площині лексики лежать фундаментальні риси мовної структури, які зумовлюють наявність багатьох специфічних ознак на інших рівнях мови»¹². Абсолютної доцільності з цього погляду набуває аналіз соматизмів як однієї з вербальних універсалій, що функціонує в будь-якій мові як певне «надоб'єднання». За допомогою побудованої матриці можна встановити, які слов'янські мови виявляють найбільші подібності стосовно вербалізації зовнішнього портрета людини, а які щодо цього виступають найвіддаленішими.

¹¹ Див., напр.: Вендина Т. И. Дифференциация славянских языков по данным словообразования. — М., 1990. — 168 с.

¹² Кочерган М. П. Зіставне мовознавство: методи, принципи, аспекти й рівні дослідження // Мовознавство. — 2006. — № 5. — С. 41.

Найтісніші генетичні зв'язки у сфері соматичної лексики українська мова має з такими слов'янськими, як російська, білоруська, польська, чеська і словацька, з кожною з яких, за даними ЕСУМ, у неї понад 100 соматизмів спільного походження. В українській і російській мовах виявлено 107 таких одиниць. Не мають російських відповідників переважно запозичені українською мовою лексеми, такі як *балухи, барки, борлак, лабети, мармиза, шкіра*, а також слова *вія, кирпа, пухир, жижки*. Українські лексеми *чуприна, шлунок, щелепа, волохи, гуля, кульша, купер, ластовиння, литка, міхур, нирка, пика, писок, рамено, черево* виявляють генетичні зв'язки лише з російськими діалектними словами.

Зі 133 аналізованих соматизмів української мови 104 мають спільні корені з лексемами білоруської мови. Проте якщо в російській переважно відсутні відповідники до українських запозичень із західнослов'янських мов, то у білоруській часто не фіксуються стилістично марковані одиниці — *тілеса, перст, ланіта*. Щоправда, до окремих таких утворень (*лик, рамено*) наявні відповідники у білоруських діалектах. Це стосується й лексики зниженого стилю, яка виявляє зв'язки з білоруськими діалектними словами — *пика, писок, мармиза*. У білоруських діалектах існують відповідники і до таких українських соматизмів, як *висок* та *шлунок*.

Здебільшого до тих самих одиниць, що в білоруській, немає споріднених відповідників і в польській мові, з одиницями якої 103 соматизми української мови мають генетичні зв'язки. Крім стилістично маркованих утворень, не фіксуються споріднені за походженням лексеми польської мови до таких українських соматизмів, як *висок, вія, кострець, маслак, мочка, печінка, пузир, рот, спина, флюс, шлунок, щиколотка, жижки*. Як у російських та білоруських, так і в польських діалектах досить часто функціонують генетично споріднені з українськими лексемами одиниці: *кирпа, ланіта, ластовиння, лишай, мізинний, міхур, плесно, щелепа, балухи*. Остання з них запозичена українською мовою власне з польської, у сучасній літературній мові якої вона вже не функціонує.

З аналізованого матеріалу випливає, що 101 український соматизм генетично пов'язаний з лексемами чеської, а 100 — з одиницями словацької мови. Як правило, у цих мовах немає споріднених утворень зі стилістично маркованими українськими лексемами на зразок *пузо*, *писок*, а також запозичених, зокрема і стилістично маркованих, як-от *башка*, *борлак*, *кадик*, *мармиза*, *флюс*, *шевелюра*, *шкіра*, *шлунок*.

Отже, п'ять слов'янських мов, українська, білоруська, польська, чеська, словацька, виявляють у сфері соматичної лексики найширші генетичні зв'язки. Крім того, кількісний аналіз засвідчив, що українські соматизми мають спільне походження з 94 лексемами болгарської мови, 85 — сербської і хорватської, 79 — словенської, 69 — верхньолужицької, 67 — македонської, 63 — нижньолужицької, 26 — мертвої полабської мови.

Певні розбіжності стосовно вербалізації зовнішнього портрета людини передусім стосуються стилістично маркованих українських лексем, які або зовсім не мають споріднених одиниць у цих мовах, або їхні відповідники належать до діалектних утворень. Запозичені українською мовою соматизми, як правило, зберігають зв'язки з мовою-джерелом, а в інші слов'янські мови здебільшого ці елементи не потрапляють. Таким, наприклад, є слово *шлунок*, запозичене з німецької мови, що функціонує лише в російських та білоруських діалектах, але з іншою семантикою, відповідно «нутрощі тварини» і «нутрощі». Лексема *шкура*, яка, за даними ЕСУМ, походить, очевидно, від польського *skóra*, у жодній з інших слов'янських мов не має генетично споріднених лексем.

З проведеного дослідження випливає, що ядро соматичного лексичного фонду живих слов'янських мов формується такими одиницями: *нога*, *голова*, *ніс*, *кров*, *лікоть*, *ребро*, *жила*, *око*, *стопа*, *язик*, *уста*, *ніготь*, *утроба*, *зуб*, *чоло*, *шия*, *пуп*, *борода*, *горб*, *долоня*, *плече*, *пояс*, *коліно*, *черев*, *тім'я*, *вихор*, *мускул*, *тіло*, *бедро*, *бородавка*. Ці лексеми мають генетичні зв'язки в усіх живих слов'янських мовах, решта соматизмів, зафіксованих в ЕСУМ, принаймні в одній зі слов'янських мов відсутні. Отже, такі лексеми формують навколоядерну зону загальнослов'янського соматичного фонду.

Так, соматизм *вухо* має генетичні зв'язки з лексемами всіх слов'янських мов, крім македонської, а слово *стан* — крім сербської і хорватської мов.

З погляду генетичних зв'язків периферійну зону слов'янських соматичних лексем утворюють запозичені й стилістично марковані слова, якими є, наприклад, українські *борлак, балухи, башка, пузо, мармиза, пика, писок, тілеса, рамено, лик, лабети, ланіта* і под.

Дані ЕСУМ засвідчили, що вербальна модель зовнішнього портрета слов'янина має давні витоки. Позначення слов'янами більшості частин тіла бере свій початок з часів праслов'янської доби. Саме у той час були сформовані основні номінації людського тіла. Достовірній побудові портрета людини як фрагмента мовної або когнітивної картини світу сприяють етимологічні словники, зокрема «Етимологічний словник української мови» у 7 томах, де з максимальною повнотою відбиті як внутрішньосистемні зв'язки, так і зв'язки з генетично спорідненими лексичними одиницями інших мов.